

К ИСТОРИЧЕСКОЙ ИНТЕРПРЕТАЦИИ ЗАХОРОНЕНИЯ В НОГАЙЧИНСКОМ КУРГАНЕ

Статья представляет собой интерпретационную часть исследования Ногайчинского кургана, полная публикация которого была издана во ВДИ, № 3, 2003 и в АССС, № 3—4, 2003. Раньше богатейшее захоронение в Ногайчинском кургане датировалось второй половиной I — началом II вв. н. э., а теперь отнесено к периоду первой половины — середины I в. до н. э.

На основании разбора ювелирных изделий сделан вывод о том, что этот комплект в основном был сформирован в эллинской среде. Погребенная в кургане женщина могла быть одной из дочерей Митридата VI Евпатора, выданной замуж за варварского царя в 65 г. до н. э., о чем есть упоминание у Аппиана.

Yu.P. Zaitsev, V.I. Mordvintseva

TO THE HISTORIC INTERPRETATION OF A BURIAL IN THE NOGAICHINSKIY BARROW

The article interprets a rich burial in the Nogaichin Barrow, which was published in complete for the first time in 2003 (VDI No. 3; ACSS Nos. 3—4). Formerly this grave was dated to the second half of the 1st — beginning of the 2nd AD. However, after the analysis of the whole context the authors re-dated it to the first half — middle 1st BC.

Examination of the set of jewelry has shown that it had formed in the Hellenistic social environment. The buried person could be one of daughters of Mithridates VI Eupator who, according to Appianus, was given in marriage to a barbarian (Scythian) king in 65 BC.

М.В. Квітницький

ТОРКИ. ПРОБЛЕМА АТРИБУЦІЇ ПОХОВАЛЬНИХ КОМПЛЕКСІВ

Статтю присвячено проблемним питанням, пов'язаним із визначенням етнічної належності поховальних комплексів XI—XII ст., залишених номадами південноруського степу.

Однією з проблем при вивченні старожитностей кочівників південноруського степу, періоду останньої чверті IX—XIII ст., є етноінтерпретації поховальних пам'яток. У той період південноруські степи населяли, змінюючи один одного, кочові групи печенігів, торків і половців. Зацікавленість проблемою і перші спроби атрибуції виникли наприкінці XIX ст. після узагальнення старожитностей кочівників, розкопаних М.Є. Бранденбургом, В.О. Городцовим, О.О. Спіциним, Є.П. Трефільєвим та іншими дослідниками. У подальшому з цієї проблеми з'явилися праці Л.П. Зябліна, Н.Д. Мец, С.О. Плетньової, Г.О. Федорова-Давидова та ін. Проте вичерпного вирішення так і не було знайдено, зокрема це стосується визначення деяких типів поховальних пам'яток середини XI—XII ст., таких, як печеніго-торчеських, без чіткого відокремлення між собою. Існує низка причин, що ускладнили пошуки відповідей у процесі етноінтерпретації:

- слабка джерельна база 1950—1960 рр., використання дослідниками матеріалів з вузьких географічних територій степових регіонів України;
- відсутність розробки хронології для кочівницьких старожитностей південноруського степу;

© М.В. КВІТНИЦЬКИЙ, 2004

- широке застосування для співвідношення *степових комплексів* (підкреслено автором) матеріалу пороських кочівників, васалів київських князів, який можна використовувати лише як допоміжний, адже поховальна практика цього регіону — змішаного типу з елементами печенізької, торчеської, половецької та давньоруської¹;
- не було прослідковано генезу поховальної практики і матеріальної культури на основі порівняння поховань південноруських степів і тюркських пам'яток Монголії, Південно-Західного Сибіру та Казахстану, де, згідно з писемними джерелами, зароджувалися й розвивалися племена печенігів, торків і половців;
- відсутність прямих історичних даних стосовно характеру відносин між печенігами та торками, що ускладнює характеристику особливостей їхніх пам'яток;
- спроби виділення певної етногрупи на основі надетнічних речей — вудил і т. ін.

Так, В.О. Городцов торчеськими вважав поховання в дерев'яних колодах, де кістяк орієнтований на захід та були наявні цілі або частинами остови коней². О.О. Спіцин у ранніх працях робив, як ми вважаємо, вірні спроби етноінтерпретації для пороських кочовиків³, але надалі, розглядаючи племінні групи торків, берендеїв, печенігів, половців і татар, атрибутував лише татарські, визнавши неможливість виділення інших⁴. Н.Д. Мец для торчеських поховань як основний показник виділяла наявність цілих остовів коня і як визначальний — вудила без перетину⁵. За повідомленням Г.О. Федорова-Давидова⁶, дослідницю підтримував Л.П. Зяблін, який також вважав основним визначенням для торків наявність цілого остову коня в могилі. С.О. Плетньова скористалася повідомленням арабського посла першої чверті X ст., Ахмед-ібн-Фадлана, про поховання знатного торка. Дослідниця зіставила текст із трьома похованнями, розкопаними в різні часи В.О. Городцовим і Є.П. Трефільським у Куп'янському р-ні Харківської обл. У порівняльній таблиці були запропоновані такі ознаки⁷: 1) перекриття над могилою; 2) кістки коня на настилі; 3) глиняний посуд; 4) дерев'яні статуетки у похованні та кам'яні «баби» на кургані; 5) чоловіча стать похованого.

Г.О. Федоров-Давидов до проблеми підійшов обережно, виділивши 66 типів поховальних комплексів IX—XIII ст. Він зазначив: «Інтерпретуючи поховання кочовиків 1-го періоду, кінця IX—XI ст., як печеніго-торчеські, ми виходимо із історичних свідчень... Вони (торчеські поховання. — *Авт.*) поки що не відрізняються від печенізьких...». Описаний у ібн-Фадлана обряд поховання торка дослідник відніс до типів БІ — БІІІ⁸. О.О. Добролюбський також дотримується думки про зв'язок між орієнтацією похованих кочівників Північно-Західного Причорномор'я та їхньою етнічною належністю⁹, відзначаючи при цьому складність відокремлення торчеських поховань від печенізьких¹⁰. Разом з тим дослідник у таблиці датував і атрибуції поховань кочівників цього регіону співвідносить поховання монгольського часу, прийшлого приуральського етносу, з печеніго-торчеськими, половецькими та монгольськими¹¹.

Серед сумнівних моментів вищеперелічених досліджень слід відзначити такі:

а) західна орієнтація поховань кочівників південноруського степу є доміантною в хронологічних і територіальних рамках кочівницького степу X—XIII ст.; східна орієнтація похованого характерна для невеликого відсотку поховань того періоду;

б) поховання з цілим скелетом коня є характерними для половецького періоду історії південноруського степу, що було доведено працями С.О. Плетньової та Г.О. Федорова-Давидова¹²;

в) речі широкого вжитку не можуть бути визначальною ознакою; М.В. Іменохов справедливо відзначив, що виділення однотипних поховальних пам'яток кочових суспільств ґрунтується на поховальній практиці як сукупності визначальних ознак, а не за певним набором предметів матеріальної культури¹³;

г) сукупність перекриття, кісток коня на ньому та глиняний посуд є характерними для значної кількості поховань з різними конструкціями могильних ям; переважна більшість кам'яних скульптур, як пізніше було висвітлено у праці С.О. Плетньової¹⁴, належать половцям.

Виходячи з вищезазначеного проблема етноатрибуції поховальних пам'яток торків залишається відкритою. У статті зроблено спробу з максимальним урахуванням перелічених недоліків виділити такий тип поховань, який можна зіставити з торками південноруського степу.

На відміну від печенізької та половецької поховальної практики, як зазначалося вище, торчеська найповніше відома нам за писемним джерелом — повідомленням арабського посла першої чверті X ст., Ахмед-ібн-Фадлана, яке ми вважаємо за доцільне навести.

«...А если умер человек из их (числа), то для него роют большую могилу наподобие дома, берут его, надевают на него его куртку и его пояс, его лук, кладут в его руку чашу из дерева с набидом, оставляют перед ним сосуд с набидом, приносят все его имущество (все, что он имеет ¹⁵) и кладут с ним в этом доме. Потом сажают его в нем и покрывают дом настилом над ним, накладывают над ним подобие юрты (купола ¹⁶) из глины, берут его лошадей в зависимости от численности и убивают из них сто голов или двести или одну голову и съедают их мясо, кроме головы и ног, и кожи, и хвоста. И действительно они растягивают это (все) на деревяшках и говорят: «Это его лошади, на которых он поедет верхом в рай».

Если же он убил человека и был храбр, то вырезают изображения по числу тех, кого он убил, и помещают их на его могиле и говорят: «Вот его отроки, которые будут служить ему в раю». Иногда же они упускают (не заботятся) убивать лошадей день или два. Тогда приходит к ним какой-нибудь старик из стана старейшин и говорит: «Я видел такого-то, то есть умершего, во сне и он сказал мне: «Вот ты видишь, меня уже перегнали мои товарищи и потрескались мои ноги (образовались язвы на ногах ¹⁷) от следования за ними, и я не могу их догнать, и остался один». При этих обстоятельствах они берут их лошадей и убивают их и растягивают их на его могиле. И когда пройдет день или два, приходит к ним этот старик и говорит: (я видел такого-то и он сказал ¹⁸: «Сообщи моим домочадцам и моим (товарищам) что я уже догнал тех, которые ушли раньше меня, и что я нашёл успокоение от усталости ¹⁹»).

Незважаючи на те, що повідомлення ібн-Фадлана як джерело належить до початку X ст., його можна використати для етноінтерпретації комплексів XI—XII ст. і пізнішого часу. Адже в цілому для кочових суспільств євразійського степу періоду V—XIII ст. характерною була поховальна практика. Безумовно, торчеська практика та обряд видозмінювалися, однак не настільки суттєво, щоб відмовитися від повідомлення ібн-Фадлана.

Під час аналізу тексту прослідковуються археологічно вловимі такі поховальні конструкції та супутній матеріал:

1) «...могила наподобие дома...» — проста могильна яма, без таких допоміжних конструкцій, як підбій. В ібн-Фадлана є опис підбійного поховання ²⁰;

2) «...покрывают настилом дом над ним...» — покриття над могильною ямою;

3) «...накладывают над ним подобие юрты из глины...» — курганний насип;

4) «...берут его, одевают на него его куртку... пояс... лук... приносят все его имущество и кладут с ним в этом доме...» — зброя у похованні, а також побутові речі повсякденного вжитку — ніж, кресало, голка, точильний брусок і т. ін.;

5) «...кладут в его руку чашу из дерева с набидом...» — посуд у похованні;

6) «...потом сажают его в нем (доме)...» — фраза, яка виходячи з контексту свідчить про поховання на платформі чи в домовині;

7) «...вырезают изображения... по числу тех, кого он убил, и помещают их на его могиле...» — наявність зображень — «ляльок» убитих противників на чи в похованні;

8) «...берут его лошадей... съедают их мясо, кроме ног... кожи... хвоста... растягивают все это на деревяшках...» — череп, кістки ніг і хвостові хребці коня в анатомічному порядку; опудало коня у похованні; відсутність кісток коня у похованні.

Специфіка завдання, пов'язана з ним подорож та коло спілкування Ахмед-ібн-Фадлана окреслюють його контакти з елітою — знатним чи багатим прошарком кочового суспільства. Описані обряди поховань — булгарського мусульманина, башкира, руса, що зазначено в повідомленні, та торка, стосуються відносно забезпечених людей. Це також виходить з того, що сам ібн-Фадлан досить поверхово згадує про процес поховання бідняків у кочовиків ²¹. Поховання, розкопане В.О. Гордцовим, належить саме до цієї категорії. З 250 проаналізованих

комплексів описанню ібн-Фадлана найповніше відповідають два комплекси, які в цілому можна датувати другою половиною XIII та XI—XII ст. Перший був досліджений експедицією І.Ф. Ковальнової в 1975 р. поблизу с. Новопідкряж Царичанського р-ну Дніпропетровської обл., курганна група № 1, курган № 6, поховання № 1; другий — В.М. Корпусової в 1977 р. поблизу с. Філатівка Красноперекопського р-ну, АР Крим, курган № 9, поховання № 2²².

Новопідкряжський комплекс складається з кургану заввишки 0,7 м, діаметром 30 м над основним похованням у центрі. Могильна яма прямокутної форми, 2,65 × 0,9 м, по осі північний схід — південний захід, перекрита впоперек 12 колотими плахами. На глибині 0,8 м від перекриття розташовані уступи — заплічки завширшки 0,12—0,2 м, з другим перекриттям впоперек, 13 плах з обпаленими кінцями. У південно-західному куті перекриття, на шматку берести, знайдено ніж з лопаткою барана, у північно-західному — передні кінцівки барана. Поховання здійснено в дубовій колоді, яка закривалася кришкою. Похований лежав на спині, руки притиснуті до тіла, орієнтований на північний захід. На обличчі збереглися залишки шкіри, обтягнутої шовковою тканиною та бронзовою пластиною — можливо, личина — маска. Біля однієї зі скронь сережка у вигляді «?». Похований одягнений у шовкову сорочку і каптан, на якому збереглися зображення птаха-фенікса (?). Збереглася каракулева шапка із залізним конічним навершям. Біля правого передпліччя лежала низькобортна срібна миска, біля ніг — мідна низькобортна чаша. Від лівого плеча до правої гомілки лежав лук, праворуч, біля гомілки, — сагайдак зі стрілами. Ліворуч від стегна до стопи знаходилася шабля. На кістках таза був пояс з прикріпленими срібними з позолотою бляхами. Поряд лежала сумка-конверт з дерев'яним двобічним гребінцем, однолезовим калачеподібним кресалом і точильним бруском. Біля південної стінки могили були знайдені парні стремени з виділеними петлями і кістяні накладки на сідло²³.

Філатівський комплекс містить впускне поховання в 1 м на південь від центру кургану. Могильна яма, 2,35 × 1 м, прямокутної форми із заокругленими кутами, по лінії схід—захід, перекрита дерев'яними плахами. У східній частині перекриття знаходився бронзовий глечик. Поховання жінки на ґратчастих ношах, орієнтоване на захід. За головою — залишки складного, з набору пластинок, головного убору і дві срібні скроневі підвіски з напаяними пустотілими біконічними намистинами з рогами та зерно. Біля лівої руки — черешковий ніж і дві скляні намистини, праворуч, під ребрами, — бронзове люстерко. Біля голови — кістка ноги дрібної рогатої худоби та залишки дерев'яного посуду²⁴.

Поховання, досліджені В.О. Городцовим і В.М. Корпусовою, відповідають більшості пунктів, виділених з тексту ібн-Фадлана, і належать до категорії елітарних, що дає змогу атрибутувати їх як торчеські. Поховання, досліджене І.Ф. Ковальновою, також відповідає тексту ібн-Фадлана, однак цей комплекс належить до огузького кола пам'яток монгольського часу і генетично пов'язаний з похованнями XI—XII ст.

Кореляція поховань дає такі спільні ознаки.

I. Прямокутна могильна яма без таких складних допоміжних конструкцій, як підбій.

II. Перекриття над могилою.

III. Посуд у похованні.

IV. Залишки супровідної їжі — кістки жертвних тварин.

Перші три ознаки, як було обумовлено, не дають змоги дійти певних висновків, тому розглянемо четверту. Залишки супровідної їжі (кістки дрібних рогатих тварин, кози-вівці) наявні у 30 з 250 поховань, включно з дослідженим В.О. Городцовим. З них 4 — поховання з підбосом у південній стінці, 1 — у північній, 25 — без підбоїв. Комплекси, де кістки жертвних тварин співвідносяться з підбоями, не розглянуто, оскільки в цілому, згідно з писемними джерелами, не характерні для торків, а також за археологічними джерелами, для носіїв підбійної практики поховань. Кореляція ознак з кістками кози-вівці дала змогу виділити дві групи поховань та два окремі комплекси, загальна хронологія яких вкладається в межі XI—XII та другої половини XIII ст.

Група 1 (12 поховань), без кісток коня в похованні. Для цієї групи характерні: наявність посуду, поховання чоловіків у прямокутних ямах головою на схід, два

комплекси на захід, обов'язкова наявність зброї і деталей кінської зброї. Поховання жінок і підлітків в овальних або із заокругленими кутами могильних ямах, головою на захід, без деталей зброї та спорядження вершника. Деякі могильні ями містять уступи для перекриття.

Група 2 (11 поховань), череп і кістки кінцівок коня в похованні. Кістки коня розташовані над могильною ямою, на сходинці у північній стінці, ліворуч від похованого. Кінь і похований орієнтовані на захід. В усіх похованнях наявні деталі спорядження вершника. Поховання жінок і підлітків — у заокруглених могильних ямах, чоловіків — у прямокутних. Посуд прослідкований не в усіх похованнях.

Два окремі комплекси. У похованні була ціла туша коня зі спорядженням вершника (с. Кропоткіне), із додатковою комбінацією черепа та кісток кінцівок (с. Камишувате). Розташування коня над могилою, ліворуч від похованого, у північній стінці. Похований та кінь орієнтовані на захід.

Поховальні комплекси з кістками жертвних тварин відомі в пам'ятках Південно-Західного Сибіру, Забайкалля та гірсько-степових районах Алтаю. Для гірсько-степових районів Південного Алтаю, Західної Туви та території Північної Монголії виділяють курайську культуру V—X ст., яку співвідносять з племенами тюрк теле-тюгу²⁵. Для них характерні ряди кам'яних стовпчиків — балабалів на могильних спорудах, які відповідають кількості вбитих ворогів за життя померлого²⁶. Поховання здійснювали в прямокутних та овальних ямах з кістками коня і баранів, поховані орієнтовані на захід²⁷. У Будуланському могильнику, на Забайкаллі, прослідковані поховання в прямокутних ямах з орієнтацією похованих на схід, наявні кістки баранів, поховання з кістками коня рідкісні²⁸. Основним декоративним мотивом на бляхах з тюркських поховань цього регіону є зображення птаха²⁹. З кимако-кипчаками (половцями. — *Авт.*) співвідносять сrostкинську культуру, VIII — початок XII ст., поширену на теренах Південно-Західного Сибіру і Північного Алтаю. У похованнях сrostкинської культури відсутні кістки жертвних тварин, наявні цілі або частинами остови коней. Характерною рисою є звичай класти у поховання баранячі астрагали. Для невеликої групи поховань у Барабинському лісостепу (Новосибірська обл. Російської Федерації. — *Авт.*), могильник Чулим 2, VIII—IX ст., характерні також кістки та луска риби, кістки птахів³⁰. На жаль, територія степу Західного Казахстану ще не досить вивчена³¹, тому поки що неможливо прослідкувати комплекси з кістками жертвних тварин у цьому регіоні та порівняти їх з похованнями південноруських степів.

Виходячи з археологічних даних Південно-Західного Сибіру, Монголії та гірсько-степових районів Алтаю, можна прослідкувати генезу поховальної практики двох великих тюркських груп: кимако-кипчаків та тюрк теле-тюгу. З останніх пізніше виділилися огузи — торки, кангаро-печеніги та інші етноси, які зберегли низку типових рис ранніх поховальних традицій.

Очевидно, для поховань південноруських степів торчеськими слід вважати комплекси, де співвідносяться низка основних і додаткових ознак:

основні — безпідбійна могильна яма;

додаткові — перекриття над могильною ямою; уступи в конструкції могильної ями; посуд у похованні; кістки жертвних тварин; для жіночих поховань речі певного типу — скроневі кільця з біконічною напаяною намистиною.

При цьому слід враховувати загальну хронологію комплексу, яка не має виходити за межі другої половини XI ст. — кінця XII ст. Ознаками, до яких потрібно ставитися обережно під час етноінтерпретації торків і, очевидно, атрибуції інших кочівницьких поховань, є орієнтація похованого, наявність, з комбінаціями, або відсутність кісток коня і конструкцій, в яких здійснювали поховання. Навіть на такому незначному матеріалі, як 25 комплексів, виражена статеві-вікова специфіка поховань, яка прослідковується у формі могильної ями та орієнтації похованих. У процесі розгляду поховань з кістками коня або без них завжди потрібно враховувати принцип «pars pro toto» — частина замість цілого, коли в могилу вміщують від окремих фетишованих частин або лише кров тварини до цілої туші тварини³². Часто повторювана в широких хронологічних і територіальних межах практика поховання черепа і кісток ніг, а також цілого коня унеможлиблює використання цього принципу для етноатрибуції. Можна лише констатувати

«моду» в певних хронологічних і територіальних межах. Взаємовпливи між різними племінними етногрупами кочівників могли відобразитися насамперед у практиці поховання коня. Поховання, які здійснювали в домовині, кам'яному ящику, гратчастих ношах і т. п., очевидно, були пов'язані із доступним матеріалом, а не з етнічними особливостями. Якщо прослідкувати поховальну практику з III тис. до н. е. до XIV ст. н. е. на півдні України, то для будь-яких носіїв певної матеріальної культури на території, де є поклади каменю, характерні кам'яні ящики, а де була лісова рослинність — дерев'яні конструкції.

Типологічно подібними за конструкцією та речовим набором і генетично пов'язаними з похованнями XI—XII ст., як зазначалося, є комплекси монгольського часу — друга половина XIII ст. Відомо 10 таких комплексів, зосереджених у Запорізькій, Миколаївській областях та на півночі Криму. Усі поховання в конструкції могильної ями містять уступи з перекриттям, на яких розташовані кістки жертвних тварин і спорядження вершника, інколи з кістками коня. Поховані орієнтовані на схід, рідше на захід, характерною рисою поховань є наявність двох чи однієї металевих посудин. Це мідні чаші, глики або їхні імітації з листа бронзи та срібні, з високохудожнім багатим рослинним декором, чаші XII—XIII ст., що мають грубі, пізніші кріплення залізних ручок. Матеріали цих комплексів співвідносяться з матеріалами огузького населення низовин Амудар'ї та Сирдар'ї. Наявність цих поховань у цілому, на наш погляд, відповідає літописному запису 1224 р. про етнічний склад монгольських військ, що брали участь у битві на Калці: «Въ лета 6732. ...придоша... Татарове... никтоже вестъ, кто суть и откуда придоша, и что язык и вера ихъ, ихже Таормены [Торкумены — за Лаврентієвським списком] зовуть, и друзи Печенези. ...Придоша же на землю Половецкую»³³.

Окремо слід торкнутися специфічної категорії речей в жіночих похованнях, які є допоміжною етновизначальною ознакою, — скроневи кілець з напаяною пустою біконічною намистиною, прикрашеною зерню чи сканною перевиттю та трьома-чотирма «ріжками» — так звані сережки половецького типу. Кільця, аналогічні філатівському комплексу, відомі з могильника XII—XIII ст. поблизу с. Зеленьки Кагарлицького р-ну Київської обл.³⁴, поховання другої половини XII ст. с. Малополовецького Фастівського р-ну Київської обл.³⁵, підбійного поховання другої половини XII — початку XIII ст., с. Давидівка Якимівського р-ну Запорізької обл.³⁶ та поховань XIII ст. Північного Кавказу, з районів Ставрополя, Дону і Поволжя, де співвідносяться з чорноклобуцьким населенням, переміщеним ордою Ногай³⁷. Відома також цікава знахідка срібної намистини, 1,5 × 1,1 см, з поховання № 142 (1998), кінець X — перша половина XI ст., з верхнього Києва³⁸, яка в деталях копіює подібний тип скроневи кілець. В основному відомі масові знахідки спрощених скроневи кілець без «ріжок», які сконцентровані в скарбах та могильниках XII — початку XIII ст. Пороського регіону³⁹.

Основні контакти Русі з печенігами відбуваються в X — першій чверті XI ст., проте подібні прикраси у давньоруських старожитностях X—XI ст. невідомі. Поховання, досліджене в Києві, на наш погляд, відображує ранній етап процесу становлення васального кочівницького конгломерату за участю торків. Поява цих кочівників зі своїм типом прикрас, імовірно, зумовила їх копіювання давньоруськими майстрами. На половецьких кам'яних скульптурах трапляються зображення сережок⁴⁰, які, незважаючи на подібність до масових пороських кілець, характеризуються іншим типом кріплення та масою. Знахідка скроневого кільця в половецькому похованні, дослідженому в Давидівці, свідчить про процеси етнічної асиміляції, військову здобич або торгівлю та обмін. Відповідні до зображених на скульптурах сережки трапляються в степових комплексах XI — першої половини XII ст., також виявлені в ґрунтовому могильнику XIII — початку XIV ст. у с. Зарічне Сімферопольського р-ну АР Крим⁴¹, але поки що не прослідковані в степових половецьких комплексах другої половини XII — першої третини XIII ст. Тісні контакти з половцями розпочинаються з 70-х рр. XII ст., і різною мірою вони торкалися всіх давньоруських князівств, однак скроневі кільця чорноклобуцького типу, так звані сережки половецького типу⁴², зосереджені лише в чорноклобуцьких могильниках XII — початку XIII ст., що дає змогу вважати їх етноіндикатором торків.

Проблема атрибуції торчеських поховань ускладнена великою кількістю племінних груп, кожна з яких могла мати свою специфіку поховального обряду і практики. Так, на початку XI ст. на території сучасного Казахстану налічувалося 22 огузькі племена⁴³. Разом з тим така ознака, як кістки жертвних тварин, може бути притаманна лише для деяких окремих племінних груп.

Вносять складності для визначення короткої проміжок часу перебування кочівників на теренах степу та постійні переміщення на одній території різних племінних груп, що видно під час розгляду письмових джерел.

В історичному аспекті торки — це різноманітні за походженням тюркомовні групи, які населяли Прикаспій, низовину Сирдар'ї та Приаралля у IX—X ст. У той період у них утворюється державне об'єднання з центром у Йангікенті (Західний Казахстан та низини Сирдар'ї. — *Авт.*). Огузька конфедерація сформувалася із чужорідних і місцевих етнічних компонентів⁴⁴, але провідна роль належала тюркським родам та племенам із Західного Семиріччя і межиріччя Обі та Іртиша. У IX ст. вони витіснили основний масив кангаро-печенізьких і деяких угро-фінських племен, зайнявши Південне Приаралля, Північний Прикаспій та Присирдар'їнські степи. У середині XI ст. державне об'єднання огузів було розгромажено кимако-кипчацькими племінними об'єднаннями. Значна частина огузів відкочувала в степи Південної України, на Балкани, в оазиси Хорезму, Мавераннахра (межиріччя Амудар'ї та Сирдар'ї. — *Авт.*) і Хорасану. Пізніше огузи Хорезму, Мавераннахра та Хорасану утворили Сельджуцький каганат та отримали самоназву туркмен на території Мавераннахра⁴⁵. У той же час номади південноруського степу в давньоруських літописах згадуються як торки. Кочівники, яких переслідували кимако-кипчаки, відкочували у південноруські степи, суттєво потіснили печенігів наприкінці 40-х рр. XI ст.⁴⁶, а в 1055 р. уперше військово зіткнулися з Руссю: «В тоє же лето (1055) иде Всеволодь (князь переяславський. — *Авт.*) на Торкы. зиме войною и победы Торкы. Того же лета приходи Блушь с половцы и створи Всеволодь миръ съ ними и взратишася въ свояси»⁴⁷. Розуміючи, яку небезпеку може нести нова хвиля кочівників, коаліція Ярославичів у 1060 р. нанесла попереджувальний удар: «Того же лета (1060) Изяслав (князь київський) и Стослав (князь чернігівський) и Всеволодь (князь переяславський) и Всеслав (князь полоцький) совокупивше вой бецислены и поидоша на конихъ и в лодьяхъ бецислено множество на Торкъ»⁴⁸. Переслідування кимако-кипчаками та русичами викликало спробу огузьких племен у 60-х рр. XI ст. завоювати північно-західні землі Візантії, однак імперія разом з печенігами, які проживали на прикордонних територіях, відбила натиск⁴⁹. Відсутність вільних територій степу та протистояння з половцями примусила торків заключити союз із сусідньою, окрім Візантії, сильною державою. На той час найвигіднішим для цього був союз із Київською Руссю. У результаті на території Переяславського і Київського князівств упродовж кількох десяти років формувалася васальний кочівницький союз: «В лето 1080 заратишася Торци Переяславстии на Русь...»⁵⁰, основною складовою якого були саме племінні групи торків. Частина торків залишилася на теренах степу⁵¹, поступово вливаючись в утворення Чорних клобуків: «В се же лето (1117) бишася с половцы и с Торкы, и с Печенеги оу Дона... и придоша в Русь къ Володимеру (Мономаху) Торци и Печенеги»⁵². «В лето 1121 прогна Володимеръ Берендичи из Руси, а Торци и Печенеги сами бежаша»⁵³ або зміщувалися з половцями. Наприклад, Х.Ф. Ісхакова, досліджуючи тюркську топоніміку на території Криму, робить висновки щодо взаємопроникнення в кипчацькій та огузькій мовах⁵⁴.

Розгляд політичної історії торків показав короточасне, не більше 25 років, перебування основних груп кочівників у південноруських степах, відповідно, торчеські поховальні комплекси — нечисленні та розкидані по степу. Відбувається процес розчинення залишку торчеських етногруп у половецькій етноспільності, що, очевидно, впливало на зміну поховальних традицій і ускладнює сучасний аналіз матеріалу.

Слід торкнутися самого поховального звичаю торків як сукупності дій, що відбувалися під час поховань, та пов'язаних з ними уявлень, який археологічно визначається лише в загальних рисах.

У результаті аналізуповідомлення ібн-Фадлана та археологічного матеріалу виділяються дві форми поховального звичаю: для заможних, або соціально

стабільних шарів кочівницького суспільства, та бідних, або соціально нестабільних. Поховальний звичай складався з трьох циклів: підготовка до поховання, власне процес та післяпоховальні дії.

У першому циклі для померлого підготовлювали могильну яму, а також домовину, гратчасті ноші або кам'яний ящик. Для жінок і дітей викопували овальну чи підовальну могильну яму, для чоловіків — прямокутну, рідше з заокругленими кутами. Очевидно, форма могили найбільш відповідала уявленням про перехід в інший світ. Діти ще не встигали зайняти свого місця в соціальній стратифікації та не відділялися від жінки. Потрапляючи в інший світ, людина продовжувала займатися тими заняттями, що й за життя. Для уникнення труднощів чи незручностей її, у міру можливого, постачали речами повсякденного вжитку. Після чого влаштовували на ношах чи в домовину та, ймовірно, відвозили до місця поховання.

Під час другого циклу, розташовуючи покійника в могилі, його орієнтували в бік заходу сонця, яке, очевидно, вказувало правильний шлях душі. Східна орієнтація є відображенням уяви про дзеркальність потойбічного світу, або, ймовірно, була спрямована на заплутування покійника, якого боялися за життя. Для зручності переходу в потойбіччя у могилі покійника розташовували за принципом «*cras pro toto*» коня. Якщо живі забували про це, то пізніше померлий «нагадував» сам. Швидше перейти кордон світу живих і мертвих допомагали душі померлих раніше. Разом з тим покійнику давали заупокійну їжу, щоб він мав можливість востаннє побенкетувати з живими. Перекриваючи могильну яму, живі, певно, тим самим оберігали себе від мертвих, яма уявлялася входом у потойбіччя, з якого покійник не мав повернутися назад. В іншому світі покійний — чоловік, міг отримати якісно кращий соціальний статус, ніж на землі. Вбиті ним у військових сутичках противники ставали його рабами. Після засипки могили та зведення кургану в могилі чи на курганному насипі залишали не лише опудала коней, а й дерев'яні чи кам'яні «ляльки» людей, убитих покійним.

У третьому циклі відбувалася тризна після поховання, на якій покійний востаннє мав можливість побенкетувати та, очевидно, попрощатися з живими. У наступні дні душа померлого могла нагадати про недотримання якогось звичаю. Це виправляли, щоб не розгнівити мерця. Імовірно, такі «казуси» виникали з небагатими померлими і виражалися у «забуванні» покласти в могилу коня чи супровідну їжу. Наприклад, досить подібною до такого виправлення є знахідка посудини та кісток барана з насипу кургану поблизу с. Філія Межевського р-ну Дніпропетровської обл. Про покійника не забували і в подальшому, очевидно «підгодовуючи» шляхом закопування продуктів, не обов'язково на могилі покійника⁵⁵.

Рабів і найбідніших ховали без повного дотримання поховального звичаю. Імовірно, їх не розташовували на ношах чи в домовині, не забезпечували конем, ховали в курганах, які були насипані раніше.

¹ *Моця О.П.* Населення Південноруських земель IX—XIII ст. — К., 1993. — С. 124—130.

² *Городцов В.А.* Результаты археологических исследований в Бахмутском уезде, Екатеринославской губернии, 1903 года // Тр. XIII Археол. съезда. — М., 1907. — Т. 1. — С. 271.

³ *А.С. (Спицын А.А.)* Курганы киевских торков и берендеев // ЗРАО. — СПб., 1899. — Т. XI, вып. 1/2. — С. 156—158.

⁴ *Спицын А.А.* Татарские курганы // Изв. Таврич. об-ва истории, археологии и этнографии. — Симферополь, 1927. — Т. 1 (58). — С. 149—153.

⁵ *Мец Н.Д.* К вопросу о торках // КСИИМК. — 1948. — Вып. 22. — С. 45—49.

⁶ *Федоров-Давыдов Г.А.* Кочевники Восточной Европы под властью Золотоордынских ханов. — М., 1966. — С. 7.

⁷ *Плетнева С.А.* Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях // МИА. — 1958. — № 62. — С. 163.

⁸ *Федоров-Давыдов Г.А.* Указ. соч. — С. 141.

⁹ *Добролюбский А.О.* Кочевники Северо-Западного Причерноморья в эпоху средневековья. — К., 1986. — С. 40—41.

¹⁰ *Там же.* — С. 53.

¹¹ *Там же.* — С. 33—34, № 11, 21, 25, 60 и т. д.

- ¹⁴ Плетнева С.А. Половцы. — М., 1990.; Федоров-Давыдов Г.А. Указ. соч.
- ¹³ Именохоев Н.В. Раннемонгольская археологическая культура // Археологические памятники эпохи средневековья в Бурятии и Монголии. — Новосибирск, 1992. — С. 24.
- ¹⁴ Плетнева С.А. Половецкие каменные изваяния // САИ. — 1974. — Вып. Е2-4.
- ¹⁵ Ковалевский А.П. Книга Ахмед-ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921—922 гг. — Харьков, 1956. — С. 128.
- ¹⁶ Там же.
- ¹⁷ Там же.
- ¹⁸ Там же.
- ¹⁹ Мец Н.Д. Указ. соч. — С. 48.
- ²⁰ Ковалевский А.П. Указ. соч. — С. 140.
- ²¹ Там же.
- ²² Висловлюю подяку В.М. Корпусовій за дозвіл публікації даних її досліджень.
- ²³ Ковалева И.Ф. и др. Исследования археологических памятников в районе строительства Парычанской оросительной системы // НА ИА НАНУ. — 1975/52. — Л. 23—26.
- ²⁴ Корпусова В.Н., Бессонова С.С., Нечитайло А.Л. и др. Отчет о работе Северо-Крымской археологической новостроечной экспедиции в 1977 году // НА ИА НАНУ. — 1977/17. — Л. 17.
- ²⁵ Именохоев Н.В. Указ. соч. — С. 41.
- ²⁶ Могильников В.А. Сибирские древности VI—X вв. // Степи Евразии в эпоху средневековья. — М., 1981. — С. 35.
- ²⁷ Именохоев Н.В. Указ. соч. — С. 41.
- ²⁸ Асеев И.В., Кирилов И.И., Ковычев Е.В. Кочевники Забайкалья в эпоху средневековья. — Новосибирск, 1984. — С. 47—52.
- ²⁹ Беликова О.Б., Плетнева Л.Н. Памятники Томского Приобья в V—VIII вв. н. э. — Томск, 1983. — С. 209.
- ³⁰ Бараба в тюркское время. — Новосибирск, 1988. — С. 23, 31, 33—34, 44.
- ³¹ Кокебаева Г.К. Памятники поздних кочевников Западного Казахстана // История материальной культуры Казахстана. — Алма-Ата, 1980. — С. 95—97.
- ³² Казаков Е.П. О культуре коня в средневековых памятниках Евразии // Западная Сибирь в эпоху средневековья. — Томск, 1984. — С. 104.
- ³³ ПСРЛ // Львовская летопись. — СПб., 1910. — Т. XX. — С. 151.
- ³⁴ Плетнева С.А. Древности Черных клобуков // САИ. — 1973. — Вып. Е1-9. — С. 35, 53.
- ³⁵ Каишницкий М.В., Лысенко С.Д., Лысенко С.С. Погребения кочевой знати, Черноклобуцкого круга памятников, из могильника Малополовецкое-3 // АБУ 2002—2003 рр. — К., 2004. — У друзі.
- ³⁶ Кубышев А.И., Болтрик Ю.В., Симоненко А.В., Фяалко Е.Е., Куприй С.А. и др. Отчет о работе Херсонской археологической экспедиции в зоне строительства Каховской оросительной системы // НА ИА НАНУ. — 1986/13.
- ³⁷ Нарожный Е.И. Черные клобуки на Северном Кавказе (о времени и условиях переселения) // Археология восточноевропейской лесостепи. — Воронеж, 2000. — Вып. 14. — С. 138—146.
- ³⁸ Івакін Г., Козюба В. Нові поховання X—XI ст. Верхнього Києва (з розкопок архітектурно-археологічної експедиції 1997—1999 рр.) // Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII—X ст. — Чернігів, 2003. — С. 43.
- ³⁹ Корзухина Г.Ф. Русские клады. — М.; Л., 1954. — С. 129—130, 132.
- ⁴⁰ Плетнева С.А. Половецкие каменные изваяния... — С. 44.
- ⁴¹ Махнева О.А. Средневековый грунтовый могильник у с. Заречное // Археологические исследования средневекового Крыма. — К., 1968. — С. 163. — Рис. 9, 1, 30.
- ⁴² У літературі ще з кінця XIX ст. зазначається безпідставність такої назви, у зв'язку з чим пропоную називати прикраси такого плану «скроневі кільця чорноклобуцького типу».
- ⁴³ История Казахской ССР — Алма-Ата, 1977. — Т. 1. — С. 355.
- ⁴⁴ Могильников В.А. Указ. соч. — С. 29—31.
- ⁴⁵ Агаджанов С.Г. Государство Сельджукидов и Средняя Азия в XI—XII в. — М., 1991. — С. 4—5.
- ⁴⁶ Добролюбский А.О. Указ. соч. — С. 52.
- ⁴⁷ ПСРЛ // Ипатьевская летопись. — Т. 2. — С. 152.
- ⁴⁸ Там же. — С. 152.
- ⁴⁹ Агаджанов С.Г. Указ. соч. — С. 5—6.
- ⁵⁰ ПСРЛ // Ипатьевская летопись. — Т. 2. — С. 195.
- ⁵¹ Лезина И.Н. К вопросу о стратификации тюркских генотопонимов Крыма // Ономастика, типология, стратиграфия. — М., 1988. — С. 144—160.
- ⁵² ПСРЛ // Ипатьевская летопись. — Т. 2. — С. 284.

⁵³ Там же. — С. 286.

⁵⁴ Исхакова Х.Ф. Огузо-кыпчакские соответствия в топонимии Крыма // Ономастика, типология, стратиграфия. — М., 1988. — С. 127—142.

⁵⁵ Ковалевский А.П. Указ. соч. — С. 129.

Одержано 02.02.2004

М.В. Квитницкий

ТОРКИ. ПРОБЛЕМА АТРИБУЦИИ ПОГРЕБАЛЬНЫХ КОМПЛЕКСОВ

В статье рассмотрены актуальные вопросы этноинтерпретации погребений торков — кочевников XI—XII вв. южнорусских степей. На основании письменного источника X в. из 250 исследованных комплексов были выделены и проанализированы два торческих и одно огузского круга памятников, погребения, раскопанные В.О. Городцовым, В.Н. Корпусовой и И.Ф. Ковалевой. Общими для погребений были прямоугольная бесподбойная могильная яма, перекрытие, посуда в погребении, наличие костей жертвенных животных. Комплексный анализ 250 погребений, по признаку кости жертвенных животных — козы-овцы, позволил выделить 25 погребений XI—XII (второй половины) — XIII вв. и разбить их на две группы и два комплекса. Автор статьи предлагает считать торческими погребения, где сочетается ряд основных и дополнительных признаков: бесподбойная могильная яма — основной; перекрытие над могилкой, уступы в конструкции могилы, кости жертвенных животных, височные кольца «черноклобуцкого типа» — дополнительные. Хронологические рамки исследованных комплексов должны укладываться в пределах второй половины XI — конца XII вв.

M.V. Kvitnitsky

TORKS: THE PROBLEM OF ATTRIBUTION OF BURIAL ASSEMBLAGES

This paper considers the topic questions of ethnic interpretation of burials of Torks — the nomads in the steppe of South Rus in XI—XII centuries AD. Relying on the X century written source two Turk and one Oguz burials were distinguished among 250 studied and analyzed assemblages. All the above were excavated by W. Gorodsov, W. Korpousova and I. Kovaleva. The common features of all these burial monuments are as follows: rectangular not undercut grave pit with the overhead cover, presence of pottery and sacrificial animal bones (goat-sheep). Hereon 25 burial monuments of XI—XIII AD have been distinguished among 250 and subdivided into two groups and two assemblages. The author suggests considering as Turk burials the ones possessing a number of main and additional features: not undercut grave pit — main feature; overhead cover, sacrifice bones, the «Cherno-Klobuks type» of temple rings — additional. The dating of such burial monuments should be within second half of XI — late XII centuries AD.